

9. Гумаров И. Понятие вещи в современном гражданском праве России. Хозяйство и право. № 3. С. 80–87.

10. Яковлев А.С. Майнові права як об'єкти цивільних правовідносин. Теорія і практика. М: «Ось-89», 2005. 192 с.

УДК 347.9

БЕРНАДА Є.В.

### ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВЧИНЕННЯМ ТА ВИКОНАННЯМ НЕДІЙСНОГО ПРАВОЧИНУ

У статті досліджується питання відшкодування збитків, завданих вчиненням і виконанням недійсного правочину. Обґрунтовано, що відшкодування збитків, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину, застосовується у разі, якщо виконання реституційного зобов'язання не привело до повного відновлення майнового становища особи-сторони правочину. Водночас норми Цивільного кодексу України, які передбачають відшкодування збитків, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину, містять винятки щодо деяких засад цивільно-правової відповідальності. Зазначено, що у разі недійсності правочину застосовується принцип повного відшкодування, що означає, що обсяг обов'язку відшкодувати порушення визначається розміром цієї шкоди, яка полягає як в реальній (позитивній) шкоді так і в неотриманих доходах (втраченій вигоді); конкретизується в правилах, що визначають способи його відшкодування. Закон передбачає два способи відшкодування шкоди: відшкодування її в натурі (надання речі того ж роду та якості, виправлення пошкодженої речі); відшкодування заподіяних збитків. Наслідки недійсності правочину, які полягають у відшкодуванні завданих збитків (шкоди), потрібно відрізнити від цивільно-правових санкцій, які також передбачені в якості таких наслідків. Відшкодування завданих збитків у зв'язку із вчиненням недійсного правочину здійснюється відповідно до загальних норм про відшкодування шкоди за принципом повного відшкодування. Зобов'язання із відшкодування шкоди є позадоговірним, його виконання має здійснюватися відповідно до норм про виконання зобов'язань.

**Ключові слова:** *недійсність правочину, відшкодування збитків, цивільно-правова санкція.*

В статье исследуется вопрос возмещения убытков, причиненных совершением и исполнением недействительной сделки. Обосновано, что возмещение убытков, причиненных совершением и исполнением недействительной сделки, применяется в случаях, когда выполнение реституционного обязательства не привело к полному восстановлению имущественного положения лица-участника сделки. Вместе с тем, нормы Гражданского кодекса Украины, предусматривающие возмещение убытков, причиненных совершением и исполнением недействительной сделки, содержат исключения в отношении некоторых принципов гражданско-правовой ответственности. Отмечено, что при недействительности сделки применяется принцип полного возмещения, из которого следует, что объем обязанности возместить вред определяется размером этого вреда, который заключается как в реальном (положительном) вреде, так и в неполученных доходах (упущенной выгоде); конкретизируется в правилах, определяющих способы его возмещения. Закон предусматривает два способа возмещения вреда: возмещение его в натуре (предоставление вещи того же рода и качества, исправление поврежденной вещи);

возмещение причиненных убытков. Последствия недействительности сделки, которые заключаются в возмещении нанесенного ущерба (вреда), нужно отличать от гражданско-правовых санкций, которые также предусмотрены в качестве таких последствий. Возмещение причиненных убытков в связи с совершением недействительной сделки осуществляется в соответствии с общими нормами о возмещении вреда по принципу полного возмещения. Обязательства по возмещению вреда являются внедоговорными, его выполнение должно осуществляться в соответствии с нормами об исполнении обязательств.

**Ключевые слова:** *недействительность сделки, возмещение убытков, гражданско-правовая санкция.*

The article deals with the question of compensation for losses incurred by committing and executing an invalid transaction. It is substantiated that the indemnification of losses incurred by committing and executing an invalid transaction is applicable in cases where execution of a restitution obligation did not lead to the complete restoration of the property status of the party to the transaction. At the same time, the norms of the Civil Codex of Ukraine, which provide for the compensation of losses incurred by committing and executing an invalid transaction, contain exceptions to some of the abovementioned principles of civil liability. It is noted that in the case of invalidity of the transaction, the principle of full compensation means that the amount of the obligation to compensate for damage is determined by the size of this damage, which consists both in real (positive) harm and in unearned income (lost profits); is specified in the rules defining the ways of its reimbursement. The law provides for two ways of compensation: the indemnification of it in kind (providing the same kind and quality of things, correcting damaged things, etc.); indemnification of damages. The consequences of the invalidity of the transaction, which are to reimburse the damages (damage), must be distinguished from civil penalties, which are also foreseen as such effects. Compensation for losses incurred in connection with the commission of an invalid transaction shall be in accordance with the general rules on compensation for damage on the basis of full compensation. Obligations and reimbursement of harm is unconventional, its performance must be carried out in accordance with the rules on the fulfillment of obligations.

**Key words:** *invalidity of the transaction, compensation of damages, civil law sanction.*

**Вступ.** Відшкодування збитків визначено нормами Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) в якості правових наслідків недійсності правочину, відповідно вчинення і виконання недійсного правочину є підставою виникнення зобов’язальних відносин. Недійсність правочину становить загальне поняття, яке не можна однозначно віднести до певного юридичного факту та до їх усталеної класифікації. Тому зобов’язання, яке виникає із вчинення і виконання недійсного правочину, також однозначно не належить до певного їх виду. Можна лише впевнено стверджувати, що зобов’язання із недійсних правочинів не є зобов’язаннями із договорів, адже недійсність правочину означає анулювання правочину (договору) як підстави виникнення правовідносин.

**Постановка завдання.** Метою статті є здійснення правового аналізу процесу відшкодування збитків, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину.

**Результати дослідження.** Ст. 216 ЦК України передбачає певну систему наслідків недійсності правочину, відшкодування збитків, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину, застосовується у разі, коли виконання реституційного зобов’язання не привело до повного відновлення майнового становища особи-сторони правочину. Інші випадки застосування цивільно-правової відповідальності становлять спеціальні наслідки недійсності правочину, передбачені нормами цивільного законодавства.

З огляду на те, що відшкодування збитків, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину, є видом цивільно-правової відповідальності, воно володіє основними притаманними їй ознаками, а саме: майновий характер цивільно-правової відповідальності; відповідальність в цивільному праві є відповідальністю одного учасника цивільних правовідносин перед іншим (відповідальність правопорушника перед потерпілим); однією із основних особливостей цивільно-правової відповідальності є відповідність розміру відповідальності та розміру завданої шкоди та збитків; особливістю цивільно-правової відповідальності є застосування рівних за

обсягом заходів відповідальності до різних учасників майнового обігу за однотипні порушення [1, с. 610–611; 2, с. 80–82].

Такі спільні риси цивільно-правової відповідальності властиві цілковитій більшості випадків застосування наслідків цивільного правопорушення. Проте норми ЦК України, які передбачають відшкодування збитків, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину, містять винятки щодо деяких із названих засад цивільно-правової відповідальності. Так, нікчемний правочин, який суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 2 ст. 228 ЦК України) передбачає не загальні наслідки недійсності правочинів відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України, а спеціальні конфіскаційні санкції у вигляді стягнення в дохід держави отриманого на виконання недійсного правочину винною стороною.

Вчинення і виконання недійсного правочину, який порушує публічний порядок (ч. 1 ст. 229 ЦК України) не виключає застосування двосторонньої реституції (ч. 1 ст. 216 ЦК України), що може супроводжуватися відшкодуванням збитків та моральної шкоди, завданих вчиненням та виконанням недійсного правочину (ч. 2 ст. 216 ЦК України). У цій частині відповідальність особи, яка завдала збитків іншій особі-учаснику правочину або третій стороні, буде ґрунтуватися на всіх засадах цивільно-правової відповідальності, названих вище.

Також цивільно-правові санкції відшкодування збитків у подвійному розмірі, які передбачені нормами ст. 230, ст. 213 ЦК України, є за своєю природою заходами покарання правопорушника, їх застосування пов'язується із наявністю в діях винної особи ознак кримінально-караних діянь, що є об'єктом для цивільного правопорядку. Аргумент, що цей виняток цивільно-правового регулювання відповідальності учасників цивільних правовідносин лише підтверджує правило [1, с. 610–611], не обґрунтованим. Це пов'язано з тим, що не враховується особлива правова природа відповідальності учасників недійсного правочину.

Основні наукові позиції щодо цього питання зводяться до її визначення як договірної відповідальності, деліктної відповідальності та як особливого виду цивільно-правової відповідальності.

Послідовно відстоював першу з позицій О.С. Іоффе, який стверджував, що відшкодування збитків потерпілому контрагенту за недійсним договором здійснюється за правилами договірної права, тому що це відповідальність за укладення договору [3, с. 73].

Натомість Н.В. Рабінович доводить, що наслідки недійсного правочину у вигляді відшкодування збитків є деліктною відповідальністю. Свою думку дослідниця обґрунтовує тим, що стягнення шкоди обумовлюється не фактом існування чи укладення правочину, випливає не з самого правочину, який не створює жодних правових наслідків, а є наслідком того, що укладений між сторонами правочин анульовано і дійсним не визнається [4, с. 157–158].

Ф.С. Хейфец, який підтримує бачення недійсного правочину як неделіктного правопорушення, заперечує застосування наслідків недійсних правочинів до деліктної та договірної відповідальності та визначає цю відповідальність як самостійну. Відмежовуючи її від деліктної відповідальності, він стверджував, що, по-перше, недійсний правочин є неделіктним правопорушенням; по-друге, внаслідок делікту шкода може бути заподіяна не лише майну, а й особі, чого не може бути у випадку визнання правочину недійсним; по-третє, за деліктної відповідальності відшкодовуються не лише витрати, а й втрачена вигода, водночас як за недійсним правочином втрачена вигода не відшкодовується; по-четверте, делікт завжди заподіює шкоду особі або майну, а визнання правочину недійсним не завжди спричиняє шкоду [5, с. 139].

Слід звернути увагу, що на думку О.О. Кота, під час застосування принципу повного відшкодування і реституційних наслідків недійсного правочину контрагенти недійсного правочину не мають права ставити питання про відшкодування збитків у зв'язку із визнанням правочину недійсним, а значить відсутні підстави для висновку про застосування принципу повного відшкодування [6, с. 104–105].

Принцип повного відшкодування означає, що обсяг обов'язку відшкодування шкоди визначається розміром цієї шкоди, яка полягає як в реальній (позитивній) шкоді так і в неотриманих доходах (втраченій вигоді) [7, с. 145–146]. Принцип повного відшкодування шкоди конкретизується в правилах, що визначають способи її відшкодування. Закон (ст. 1082 ЦК) передбачає два способи відшкодування шкоди: відшкодування її в натурі (надання речі того ж роду та якості, виправлення пошкодженої речі тощо) та відшкодування заподіяних збитків. Відшкодування шкоди в натурі можливе лише у випадках, коли шкода виражена у вигляді знищення або пошкодження майна. На відміну від цього, стягнення збитків – універсальний спосіб відшкодування шкоди, оскільки він може бути використаний як у разі знищення або пошкодження майна, так і за будь-

яких інших обставин (спричинення шкоди шляхом викрадення майна, заподіяння нематеріальної шкоди тощо) [8].

Зміст ст. 22 ЦК України, якою визначається поняття «збитки», що також використовується у ст. 216 ЦК України, охоплює як майнові втрати, так і втрачену вигоду, а ч. 2 ст. 22 ЦК України передбачає умови відшкодування збитків в натурі.

Наслідки недійсності правочину, які полягають у відшкодуванні завданих збитків (шкоди), потрібно відрізнити від цивільно-правових санкцій, які також передбачені в якості таких наслідків. Так, Б.Л. Хаскельберг та В.В. Ровний звертали увагу, що реальне виконання зобов'язання після вчиненого правопорушення за змістом нічим не відрізняється від належного виконання зобов'язання в його не порушеному стані, що якраз і не дозволяє вважати його мірою відповідальності [9, с. 215].

Міри захисту та міри відповідальності мають спільну для них загальну спрямованість на попередження порушення або відновлення порушеного суб'єктивного цивільного права (інтересу), що зумовлює й спільні підстави їх застосування – протиправну дію або бездіяльність зобов'язаної особи. У цьому полягає єдність мір захисту та відповідальності [10, с. 262].

Однак ці категорії розрізняються за конкретними підставами застосування, функціями, принципами реалізації. Зокрема відповідальність звернена до порушника прав, а міри захисту – до управленої особи [11, с. 34]. Проте міри відповідальності виконують, насамперед, попереджувальну, а потім уже відновно-компенсаційну функцію. Водночас міри захисту суб'єктивних прав використовуються зокрема для реалізації відновно-компенсаційних цілей [12, с. 25–26].

Цивільно-правову відповідальність розглядають саме як один із засобів захисту цивільних прав та один із видів впливу на правопорушника через застосування цивільно-правових санкцій. Цивільно-правові санкції – це конкретний прояв відповідальності, перетворена форма суб'єктивного права й обов'язку [10, с. 265–266]. Санкцією можна визнати лише такий юридичний наслідок, який відповідає водночас трьом умовам: а) застосовується до правопорушника; б) є не вигідним для правопорушника; в) є конкретним заходом обов'язкової для порушника поведінки і конкретним заходом поведінки, дозволеної кредиту [10, с. 264–265]. Також захист полягає в застосуванні санкцій, які пов'язані завжди з примусом, але внаслідок того, що примус може й не бути державно-правовим, до санкцій як засобів цивільно-правової відповідальності слід відносити лише ті, які пов'язані з державним примусом [13, с. 428–429, 432].

За своїм зв'язком із суб'єктивним правом і відповідними правовідносинами санкція розглядається як додатковий цивільно-правовий обов'язок, особливою рисою якого є його майновий характер, а наслідками – додаткові майнові позбавлення для правопорушника [14, с. 646].

Зазвичай санкції зводяться до сплати штрафу і відшкодування збитків. Нормами ЦК України в якості правових наслідків недійсності правочину із цивільно-правових санкцій передбачено саме відшкодування збитків та моральної шкоди. Сплата штрафу як цивільно-правова санкція не відповідає сутності зобов'язання, що виникає із визнання недійсним і виконання недійсного правочину, насамперед тому, що як вже зазначалося, таке зобов'язання із відшкодування збитків не можна вважати договірною відповідальністю.

Проте в цивільному законодавстві передбачено норми, які встановлюють відповідальність за порушення грошових зобов'язань (ст. 625 ЦК України), яке набуло особливої актуальності в судовій практиці. Так, у ч. 1 ст. 625 ЦК України визначено, що боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. У ч. 2 цієї статті зазначено, що боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три відсотки річних від простроченої суми, якщо інший розмір відсоткової ставки не встановлений договором або законом.

Позови про стягнення грошових коштів відповідно до ст. 625 ЦК України заявляються не лише у тих випадках, коли предметом зобов'язання є грошові кошти, але й стосовно всіх зобов'язань, які можуть бути виражені в грошовій формі.

Верховним Судом України (далі – ВС України) було сформовано та узагальнено практику щодо стягнення грошових коштів відповідно до ст. 625 ЦК України та визначено, що за змістом ст. ст. 524 та 533 ЦК грошовим є зобов'язання, яке виражається в грошовій одиниці України (або грошовому еквіваленті в іноземній валюті). Така правова позиція підтверджується й практикою ВС України (постанова від 6 червня 2012 р. у справі № 6-49цс12) [15].

Зобов'язальні правовідносини, які належать до грошових, досить різноманітні. Вони можуть бути частиною інших оплатних зобов'язань (наприклад, обов'язок покупця сплатити гроші

за придбаний товар, обов'язок наймача оплатити користування майном тощо), а можуть мати самостійний характер (відносини позики, кредиту, банківського вкладу тощо).

Водночас не є грошовими зобов'язання, в яких грошові знаки використовуються не як засіб погашення грошового боргу, а виконують роль товару, а саме: зобов'язання передачі грошей, що містяться в угодах обміну валюти, опціону, купівлі-продажу монет і банкнот, зобов'язання повернути грошові знаки, які перебували на зберіганні, передати перевізником банкноти за договором перевезення тощо. З огляду на сказане положення ст. 625 ЦК не застосовуються до зазначених відносин [16].

Зміст проведеного аналізу вказував на те, що ВС України стягнення коштів відповідно до ст. 625 ЦК України розуміється як альтернатива стягненню штрафу за прострочення виконання грошових зобов'язань у тому разі, коли стягнення штрафу не передбачено законом або договором. Крім того, ВС України було сформовано і обгрунтовано позицію, відповідно до якої грошові зобов'язання, відповідальність за які встановлена ст. 625 ЦК, передбачають насамперед договірні правовідносини.

Слід також зазначити, що відшкодування шкоди – це відповідальність, а не боргове (грошове) зобов'язання, на шкоду не повинні нараховуватись відсотки за користування чужими грошовими коштами, що теж є відповідальністю. Отже, нарахування відсотків на суму шкоди є фактично подвійною мірою відповідальності (лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2013 р. № 10-74/0/4-13).

Таким чином, дія ч. 2 ст. 625 ЦК не поширюється на правовідносини, що виникають у зв'язку із завданням шкоди.

Судам потрібно враховувати, що передбачена ст. 625 ЦК відповідальність не застосовується до правовідносин, які регулюються спеціальним законодавством. Отже дія ст. 625 ЦК не поширюється на трудові правовідносини (з приводу заборгованості із заробітної плати, відшкодування шкоди працівникові внаслідок трудового каліцтва тощо) та сімейні правовідносини [16].

Таким чином, рекомендаційні роз'яснення ВС України містять обгрунтовану позицію щодо недопустимості застосування ст. 625 ЦК України щодо стягнення коштів за збитки, завдані вчиненням та виконанням недійсного правочину (ч. 2 ст. 216 ЦК України).

Як зазначав ВС України в інших судових рішеннях, формулювання ст. 625 ЦК, коли нарахування відсотків пов'язується із застосуванням індексу інфляції, орієнтує на компенсаційний, а не штрафний характер відповідних відсотків. За змістом ч. 2 ст. 625 ЦК нарахування інфляційних витрат на суму боргу та трьох відсотків річних входять до складу грошового зобов'язання і є особливою мірою відповідальності боржника (спеціальний вид цивільно-правової відповідальності) за прострочення грошового зобов'язання, оскільки є способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат (збитків) кредитора від знецінення грошових коштів внаслідок інфляційних процесів та отримання компенсації (плати) від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів (постанови Верховного Суду України від 6 червня 2012 р. у справі № 6-49цс12, від 24 жовтня 2011 р. у справі № 6-38цс11). Отже, відсотки, передбачені ст. 625 ЦК, не є штрафними санкціями (постанова Верховного Суду України від 17 жовтня 2011 р. у справі 6-42цс11) [16].

Водночас, вирішуючи питання про наявність вини як умови застосування відповідальності, передбаченої ст. 625 ЦК, слід враховувати особливість правової природи цієї відповідальності.

Зважаючи на те, що наслідки прострочення боржником грошового зобов'язання у вигляді інфляційних нарахувань та трьох відсотків річних не є санкціями, а виступають способом захисту майнового права та інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та отриманні компенсації від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами, належними до сплати кредиторів, ці кошти нараховуються незалежно від вини боржника.

Що стосується застосування відшкодування збитків як способу (міри) захисту у зв'язку із вчиненням та виконанням недійсного правочину, то на нашу думку, є всі підстави вважати, що норми ЦК України стосовно наслідків недійсності правочину можуть застосовуватися саме за принципом повного відшкодування. Потрібно зважати на те, що норми ч. 2 ст. 216 ЦК України містять загальні положення стосовно всіх випадків застосування наслідків недійсності правочину, які передбачені параграфом 2 глави 16 ЦК України та іншими нормами закону. Тобто збитки і моральна шкода підлягають відшкодуванню за наявності підстав застосування цивільно-правової відповідальності. Розмір збитків, які підлягають відшкодуванню, встановлюється за правилами

ми ст. 22 ЦК України. Адже ч. 2 ст. 216 ЦК України передбачає, що якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків або моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною особою. Відповідно до ч. 3 ст. 216 ЦК України можуть бути передбачені особливі правові наслідки окремих недійсних правочинів, проте нормами параграфу 2 глави 16 ЦК України не визначено випадків усиченого розуміння збитків, тобто виключення з їх складу втраченої вигоди або ж неможливості відшкодування завданих збитків в натурі.

**Висновки.** Отже, відшкодування завданих збитків у зв'язку із вчиненням недійсного правочину здійснюється відповідно до загальних норм про відшкодування шкоди за принципом повного відшкодування. Зобов'язання і з відшкодування шкоди є позадоговірним, його виконання має здійснюватися відповідно до норм про виконання зобов'язань («Загальні положення про виконання зобов'язань» Розділ 1 Книги п'ятої ЦК України).

Підставою виникнення зобов'язань є факт завдання збитків (завдання шкоди). Саме завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди визначає п. 3 ч. 2 ст. 11 ЦК України в якості підстави виникнення прав і обов'язків. Збитки можуть бути завдані як самим фактом вчинення недійсного правочину, так і діями щодо виконання правочину або ж бути пов'язаними з вчиненням та виконанням недійсного правочину, перебуваючи з ними у причинно-наслідковому зв'язку. Тому не можна погодитися із позицією науковців, які не враховують нормативне регулювання позадоговірних зобов'язань із завдання шкоди.

#### Список використаних джерел:

1. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн. 1 общие положения: изд. 2-е, испр. М.: «Статут», 2000. 848 с.
2. Хохлова Г.В. Понятие гражданско-правовой ответственности / Актуальные проблемы гражданского права: сб. ст. / под ред. В.В. Витрянского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. М.: «Статут», 2002. Вып. 5. С. 80–82.
3. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленингр. гос. ун-т. / отв. ред. А. К. Юрченко. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. 309 с.
4. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 171 с.
5. Хейфец Ф.С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. 2-е изд., доп. М.: Юрайт-М, 2001. 164 с.
6. Кот А.А. Природа недействительных сделок. Недействительность в гражданском праве: проблемы, тенденции, практика: Сб. ст. / отв. ред. М. Рожкова. М. Статут, 2006. С. 95–115.
7. Иоффе О.С. Избранные труды: В 4 т. Т. II. Советское гражданское право. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 511 с.
8. Витрянский В. В., Ем В.С., Козлова Н.В. Гражданское право: учебник в 2 т. Т. II. Полумтом 2. / отв. ред. Е.А. Суханов. Москва: БЕК, 2000. 544 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur007.htm>.
9. Хаскельберг Б.Л., Ровный В.В. Индивидуальное и родовое в гражданском праве. 2-е изд. перераб. и доп. М.: «Статут», 2004. 236 с.
10. Красавчиков О.А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве. Категории науки гражданского права: избранные труды: в 2 т. Т. 2. М.: Статут, 2005. 494 с.
11. Басин Ю.Г. Основы гражданского законодательства о защите гражданских прав. Проблемы применения основ гражданского законодательства и основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик: сб. материалов. Саратов: Коммунист, 1971. С. 32–37.
12. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовые формы охраны прав и интересов граждан. Актуальные проблемы юридической науки на этапе развитого социализма: крат. тезисы докл. и науч. сообщений республик. науч. конф. (16–18 окт. 1985 г., Харьков). Харьков: Харьк. юрид. ин-т, 1985. С. 25–26.
13. Гражданское право: учебник: в 2 т. Т. 1. / отв. ред. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Изд-во БЕК, 2000. 544 с.
14. Гражданское право: учебник для вузов (академ. курс). Т. 1. / отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. Алматы: Каз ГЮА, 2000. 704 с.
15. Постановка Верховного Суду України від 6 червня 2012 р. у справі № 6-49цс12. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/EC1DDFADC37171DBC2257C92003A657F](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/EC1DDFADC37171DBC2257C92003A657F).
16. Аналіз практики застосування ст. 625 Цивільного кодексу України в цивільному судочинстві. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/1AEF5190D74B0A7CC2257D2D00434561](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/1AEF5190D74B0A7CC2257D2D00434561).